

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК, Михайло САРАЙ

РОБЕРТ ФОГЕЛЬ І ДУГЛАС НОРТ ЯК ФУНД ТОРИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

У другій половині ХХ століття з'явилася нова наукова дисципліна – так звана *нова економічна історія*, яка стала однією з течій неінституціоналізму і розвитком ідей одного з його засновників Р. Коуза. Її виникнення пов'язують з працею американських дослідників історії розвитку економіки США А. Конрада та Дж. Мейєра «Економічне рабство на довоєнному Півдні» (1958). У цій статті було продемонстровано можливості використання сучасних економічних моделей для аналізу та статистичного встановлення їх достовірності на прикладі економіки рабовласницького Півдня США першої половини ХІХ століття.

Найвідомішими представниками *школи нової економічної історії* стали американські дослідники, Нобелівські лауреати з економіки 1993 року **Дуглас Норт** (нар. 1920 р.) і **Роберт Фогель** (нар. 1926 р.). Обидва нобеліанти тривалий час працювали у галузях економічної історії та економетрії, синтез яких привів до виникнення *нової економічної історії*, або *кліометрики*.

Кліометрика – галузь економічної науки, предметом якої є економічна історія, що вивчається на основі сучасних методів статистичного і математичного моделювання¹. Кліометрика – це нова економічна історія.

Ці обидва терміни були застосовані Р. Фогелем у книзі «Залізниця та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії» («Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History», 1964), а остаточно термін «нова економічна історія» утвердився після публікації його ж статті «Нова економічна історія, її відкриття та методи» («The New Economic History, Its Findings and Method», 1966).

Роберт Вільям Фогель народився у Нью-Йорку 1 липня 1926 року. Його батьки емігрували до США з Одеси, так що Р. Фогеля можна вважати вихідцем з України. У 1948 році майбутній нобеліант закінчив Корнельський університет в Ітаці, потім продовжив навчання у Колумбійському університеті (Нью-Йорк), тут у 1960 році одержав ступінь магістра. Пізніше Р. Фогель навчався в аспірантурі університету Джона Гопкінса (штат Меріленд), де його науковим керівником був видатний вчений, майбутній Нобелівський лауреат, С. Кузнец – теж виходець з України.

Тут у 1963 році Р. Фогель захистив докторську

¹ Термін «кліометрика» походить від імені музи Кліо – покровительки історії з давньогрецької міфології та грецького слова *metrikē* – «міра, розмір».

дисертацію. З 1965 року вчений став професором економічної історії Чиказького університету, де у 1981 році був призначений керівником Центру економіки народонаселення; нині він є професором Вищої школи бізнесу цього університету. Р. Фогель також працював у Національному бюро економічних досліджень, очолюючи програму досліджень довготривалого економічного розвитку США; провідним дослідником даної установи він є й сьогодні. Крім того, вчений є членом редколегій багатьох наукових часописів.

Ще до написання докторської дисертації Р. Фогель став відомим у наукових колах як непересічний дослідник економічної історії. Книга, видана на матеріалах його магістерської дисертації (випадок в американській практиці майже унікальний), вийшла у світ в 1960 році і справила велике враження на академічне середовище.

Праці Р. Фогеля присвячені моделюванню тривалих періодів економічної історії, впливу нових технологій на економічний розвиток, а також економічній демографії. Серед його праць, окрім уже згаданих, варто виділити «Час на хресті: економіка американського рабства» (1974, спільно з С. Енгерманом), «Без згоди і контракту: зліт і падіння рабства в Америці» (1989), «Голод, хронічне недоїдання і рівень смертності» (1991).

Премію пам'яті А. Нобеля з економіки 1993 року Р. Фогель розділив з іншим американським дослідником у галузі кліометрики Д. Нортом. Премію їм присудили «за важливі дослідження у галузі економічної історії» [7].

Для кліометрики властивим є використання нових методів економічного дослідження: застосування статистичних моделей на основі комп'ютерних технологій; створення гіпотетичних дедуктивних моделей для пояснення минулого; залучення економічної теорії для вивчення економічної історії.

Прихильники школи нової економічної історії особливого значення надають кількісним вимірам і намагаються відтворити історію розвитку економіки на ґрунтовній кількісній основі. Вони вважають, що минуле залишає після себе значно більше інформації, ніж здається історикам, що використовує традиційні методи дослідження. Адже окрім загальновідомих фактів, які безпосередньо містяться у речах матеріальної культури та письмових пам'ятках, саме існування цих фактів і частота згадувань про них є певною інформацією про минуле.

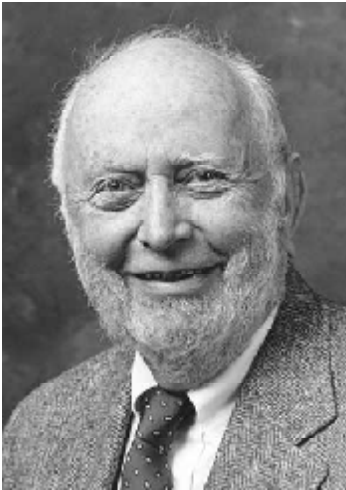
Джерела інформації – і традиційні, і нетрадиційні – містять у собі певний масив даних, які можна обробити із застосуванням сучасних статистичних і економетричних методів, отримавши нові змістовні результати. При цьому для економістів-істориків вихідними моделями історичного дослідження господарського розвитку є моделі, розроблені в економічній теорії, зокрема гіпотетичні дедуктивні, так звані *контрфактичні моделі*². Вони дають змогу розглядати гіпотетичний альтернативний розвиток економіки, відмінний від реального. За цим методом історик одержує можливість відповісти на питання: «а що було б, якби...?»

Р. Фогель одним із перших почав використовувати *контрфактичні гіпотези*. Зокрема, за цим методом він кардинально змінив уявлення про роль та умови розвитку американських залізниць, заперечивши усталену думку, що залізниця

² **Контрфактичний** (від лат. *contra* – «проти» + «факти») – буквально означає «проти фактів», «всупереч фактам».

стали основою економічного розвитку США у другій половині XIX століття. Вчений у своїх працях «Залізниці та американське економічне зростання: нариси з економетричної історії» (1964), «Нове тлумачення американської економічної історії» (1971, спільно з С. Енгерманом) та більш ранніх статтях початку 60-х довів, що значення залізниць, при усьому бажанні, не було вирішальним, вони виявилися не такими життєво необхідними, як майже одностайно вважалося. Це стало можливим завдяки застосуванню контрфактичної гіпотези, у якій на основі статистичних даних оцінювався можливий перебіг розвитку американської економіки, якби у ній не було залізниць, а використовувалися інші, альтернативні транспортні артерії (зокрема, водні шляхи), тобто розглядалася така модель американської економіки, у якій не було залізниць.

Ще більш приголомшуючі результати дало дослідження ролі та ефективності рабства у південних штатах США напередодні Громадянської війни, пріоритет у якому належить іншому досліднику – Дугласу Нарту.

Дуглас Сесіл Норт народився 5 листопада 1920 року у Кембриджі (штат Массачусетс, США). Він навчався у Гарвардському (Кембридж) і Каліфорнійському (Берклі) університетах, під час Другої світової війни служив навігатором у торговельному флоті. Після закінчення війни Д. Норт повернувся до Берклі й закінчив місцевий університет, потім працював в університеті штату Вашингтон (Сіетл) – у 1960-1983 роках у якості професора економіки. Певний час (у 50-х) він стажувався у Національному бюро економічних досліджень, а у 1967-1987 роках був його директором. Кілька років Д. Норт працював у Женеві, в ЮНЕСКО. З 1983 року він став професором університету Дж. Вашингтона у Сент-Луїсі, де створив Центр політичної економії. У 1960-1966 роках

Д. Норт був одним з видавців наукового часопису з економічної історії «Journal of Economic History», а з 1987 року є членом Американської академії мистецтв і наук.

Дуглас Норт є однією з основних постатей неінституціоналізму в економічній теорії, зокрема у галузі нової економічної історії та теорії економічного розвитку.

Праці Д. Норта присвячені проблемам економічного зростання, аналізу інституційних факторів (зокрема, трансакційних витрат і прав власності), економічній історії, причинам багатства і бідності країн. Він став одним із засновників *нової економічної історії*, або *кліометрики* – застосуванню економічних методів до вивчення і передбачення історичних подій.

Премію пам'яті А. Нобеля з економіки Д. Норт одержав у 1993 році спільно з Р. Фогелем.

До досліджень Д. Норта вважалося, що рабовласницьке господарство Півдня США було збитковим, застійним, низькопродуктивним, вкрай неефективним через примусовість праці чорних рабів, сприяло занепаду підприємницького духу, нерациональному розподілу ресурсів і використанню доходів тощо.

Однак у книзі «Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966) американський науковець довів, що рабство само по собі не призводило до нераціональності господарювання та розподілу ресурсів між промисловістю та сільським господарством, зменшення обсягів капіталовкладень, зниження якості підприємницької діяльності. За умов в основному екстенсивного аграрного виробництва південні плантатори господарювали раціонально, у їх господарствах краще оброблювалася земля, ефективніше застосовувався капітал і праця. Проте моральні та етичні аспекти рабства Д. Норт не розглядав.

Дещо пізніше (на початку 70-х) результати своїх досліджень цієї проблеми опублікували Р. Фогель і С. Енгерман. У книгах «Нове тлумачення американської економічної історії» (1971) та «Час на хресті: економіка американського рабства» (1974) вони довели, що рабовласницьке господарство Півдня США було інтенсивним, сприятлива кон'юнктура ринку бавовни того часу робило його високоприбутковим, що ефективність сільськогосподарського виробництва на «відсталому» Півдні була значно вищою, ніж на «розвиненій» Півночі, де рабство було відсутнє. Причини краху рабської господарської системи були не економічні, а політичні, соціальні та морально-етичні. У більш пізній праці «Без згоди чи контракту: зліт і падіння рабства в Америці» (1989) Р. Фогель показав, що рабство – явище аморальне, але незважаючи на те, що мораль вища від економіки, рабство було прибутковим і ефективним.

У 60-х і 70-х роках були опубліковані результати цілого ряду кліометричних досліджень, які внесли суттєві уточнення стосовно історії економічного розвитку США та інших країн. Загальне уявлення про суть і підсумки розвитку нової економічної історії дає збірник праць економістів-істориків США «Реінтерпретація американської економічної історії» («Reinterpretation of American Economic History», 1971), що вийшов за редакцією Р. Фогеля та С. Енгермана.

Наступним кроком у розвитку кліометрики стало дослідження Р. Фогелем зрушень у демографічній структурі населення, впливу на неї різноманітних мікроекономічних чинників із застосуванням комп'ютерної бази та нового програмного забезпечення. Цей аналіз виявився корисним для пояснення природи економічного зростання і спаду. Згодом Роберт Фогель розпочав дослідження історії розвитку домашнього господарства та їх ролі в економічній системі на основі оцінок таких показників, як норма заощадження, трудова участь, фертильність³, смертність, міграція тощо.

Як Р. Фогель, так і Д. Норт у своєму аналізі дотримуються характерного для інституціоналізму прийому *економічного імперіалізму*, суть якого полягає у «вторгненні» економічної теорії до суміжних галузей гуманітарних знань. Зокрема, Дуглас Норт у книзі «Економіка соціальних проблем» («The Economics of Public Issues», 1971), написаній ним спільно з Р. Міллером, робить спробу узагальнити такі економічні підходи до різноманітної людської діяльності: культури, дозвілля, злочинності, спорту, соціальної активності та інших суспільних явищ та процесів. На його думку, означені інституції породжують багато суперечностей у суспільстві,

³ **Фертильний** – від лат. *fertil* – «плодовитий».

утворюючи окремі галузі економічного дослідження: економіку освіти і охорони здоров'я, наркоманії і проституції, запобігання злочинності і заборони абортів, ризику і страхування тощо.

Серед наукових праць Р. Фогеля варто відзначити книги «Залізниці і зростання американської економіки: есе з економетричної історії» («Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History», 1964) і «Наукова історія і традиційна історія» («Scientific History and Traditional History», 1982).

На відміну від більшості дослідників, зокрема й Р. Фогеля, Д. Норт у своєму аналізі застосовує не стільки кількісні і статистичні оцінки економічних параметрів та контрфактичні моделі, скільки досліджує реальні історичні явища і події та намагається знайти їм пояснення. Інструментом такого аналізу для Д. Норта став аналітичний апарат неінституціональної економічної теорії. Нова економічна історія намагається інтерпретувати історичний процес насамперед з погляду еволюції інституцій. Інституції знову стали предметом дослідження, цього разу – економічної історії.

Дослідження Д. Норта, здійснені у його працях «Інституції, інституційні зрушення та функціонування економіки» («Institutions, Institutional Change and Economic Performance», 1990) і «Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки» («Transaction Costs, Institutions and Economic Performance», 1992), довели, що головна функція створених людьми інституцій (законів і постанов, угод і прав власності тощо) – *економія трансакційних витрат*. Водночас інституції, створені людьми, підкреслює Норт, не можна відчутти, побачити і навіть виміряти. Вони є «правилами гри у суспільстві; більш формально: створеними людьми обмеженнями, які надають форму людським взаємодіям і структурують стимули в галузі політичного, соціального і економічного обміну» [1, 51].

Інституції можуть бути *формальними* і *неформальними*. До *формальних інституцій* Д. Норт відніс правові та адміністративні акти (конституції, закони, чинні норми права, судові прецеденти, адміністративні рішення тощо), а до *неформальних інституцій* – різноманітні господарські договори та угоди, норми поведінки, кодекси честі та гідності, фахової самовідданості, звичаї і традиції, різноманітні соціальні умовності тощо. Окрім того, до інституцій належать також механізми примусу, що ефективно забезпечують дотримання цих формальних правил і неформальних обмежень.

Інституції усі разом утворюють *інституційну структуру економіки і суспільства*. *Етапи розвитку інституційної структури* Д. Норт трактує як «переломні моменти економічної історії», або «економічні революції» [3, 137]. Перша з них – *неолітична* – відбулася 8-10 тисяч років тому, а друга – у другій половині ХІХ століття. *Перша економічна революція* призвела до виникнення держави, а *друга* – до фундаментальних змін в економічній системі в результаті розширення ринку і структурно-організаційних змін. Обидві «революції» визначили стрибок у *збільшенні трансакційних витрат*, водночас інституційна структура економіки і суспільства покликана *зменшувати* ці витрати.

Існування «правил гри» потрібне у будь-якому складно влаштованому суспільстві, де співіснування індивідуальних інтересів та їх узгодження не може здійснюватися без загальноприйнятих норм і відповідних владних структур та

апарату примусу. Саме внаслідок такого застосування і структурування умов економічної діяльності інституції можуть виконувати своє основне завдання – зменшувати невизначеність суспільного життя. Крім того, у реальному житті не існують досконалі ринки, якими їх описують стандартні неокласичні моделі, – в реальності трансакційні витрати ніколи не дорівнюють нулеві. Створюючи передбачуване соціальне середовище і впорядковуючи розподіл інформації, інституції можуть сприяти більш ефективному і цілеспрямованому використанню економічних ресурсів завдяки економії на трансакційних витратах, насамперед витратах на вимір і пошук інформації.

Поряд з інституціями Д. Норт розглядає також й *організації*, які виконують іншу функцію. Хоча вони також структурують взаємовідносини між людьми, однак це уже не «правила гри», як інституції, а самі «гравці», їх стратегії. «Правила потрібно відрізнити від гравців, – підкреслює Норт. – Правила мають визначати те, як ведеться гра. Але мета команди (організації – *В.К., М.С.*), яка грає за цими правилами, – виграти гру, поєднуючи вміння, стратегію і взаємодію гравців, користуючись чесними засобами, а інколи – й нечесними» [2, 177]. До поняття «організації» входять політичні органи й установи, партії й економічні структури (фірми, профспілки, кооперативи, домашні господарства), соціальні й освітні установи.

«Організації створюються для досягнення певних цілей, у процесі руху до мети організації виступають головними агентами інституційних змін. Відокремлення правил гри від стратегії гравців є необхідною умовою для розробки теорії інституцій», – такий висновок зробив Д. Норт [2, 179].

Організації діють у просторі, який створюється конкретними інституційними обмеженнями, які дозволяють побачити взаємодію між правилами гри і поведінкою її учасників. Якщо організації (фірми, профспілки фермерські асоціації, союзи підприємців, політичні установи) спрямовують свої зусилля на непродуктивну діяльність, це означає, що інституційні обмеження створили таке середовище, яке заохочує саме таку діяльність. Зокрема, окремі країни бідні тому, що їх інституційні обмеження визначають таку систему винагород і стимулів за економічні чи політичні дії, що не заохочує до продуктивної діяльності.

Незважаючи на те, що основним завданням економічної діяльності є максимальне задоволення власних потреб за умов рідкості ресурсів, яке залишається незмінним у будь-якій економічній системі і у будь-якій країні, способи його досягнення були суттєво відмінними у різних країнах і у різні періоди. Різними розвинені економіки роблять національні, культурні, історичні традиції, тобто відмінності їхніх інституцій. З іншого боку, складні економічні системи з сучасною інституційною структурою самі склалися у ході тривалого процесу еволюції, вивчення якого і складає предмет історичного дослідження. Тому у центрі накових інтересів дослідника економічної історії повинна, на думку Норта, перебувати еволюція інституційної структури, адже від неї залежить як правильне розуміння подій минулого, так і аналіз причин теперішнього стану тих чи інших країн.

У зв'язку з цим, Д. Норт у спільній з Р. Томасом праці «Піднесення західного світу» («*The Rise of Western World*», 1974) досліджує еволюцію інституційної структури провідних країн Європи (Англії, Іспанії, Нідерландів, Франції) починаючи

з X століття, розглядаючи і пояснюючи її за допомогою традиційних методів – залежно від зміни відносних цін. Відштовхуючись від загальноприйнятих економічних концепцій і оцінюючи такі показники, як динаміка чисельності населення, рівня реальних і номінальних доходів, цін на сільськогосподарську продукцію, починаючи з XIII століття, автори не ставлять під сумнів загальну раціональність економічної системи, виходячи з того, що у суспільстві складаються саме ті інституції, які сприяють його максимальній економічній ефективності. Однак, як у такому випадку, наприклад, пояснити той факт, що економічний розвиток Англії і Іспанії, які володіли у XVI столітті співставимими людськими і матеріальними ресурсами, виявився настільки різним, що рівні їх економічного розвитку невдовзі стали неспівставимими? Чому в Іспанії не тільки збереглися, але й зміцнилися ті інституції, існування яких було явно неефективним з точки зору завдань її економічного розвитку і зростання?

Відповідь на подібні питання Д. Норт намагається дати у своїх більш пізніх працях, таких як «Структура і функціонування» («Structure and Performance», 1973), «Структура і зрушення в економічній історії» («Structure and Change in Economic History», 1981), «Нова інституційна економіка» («The New Institutional Economics», 1983), «Інституції, економічне зростання і свобода» («Institutions, Economic Growth and Freedom», 1988), уже згаданих «Інституції, інституційні зрушення і функціонування економіки» («Institutions, Institutional Change and Economic Performance», 1990), «Трансакційні витрати, інституції і функціонування економіки» («Transaction Costs, Institutions and Economic Performance», 1992) та деяких інших. Причини розбіжності еволюції інституційних структур він вбачає не у зрушеннях економічних показників, розглядаючи їх у рамках більш широкого соціокультурного контексту і пояснюючи існуванням давніх установок і традицій (неформальних інституцій), з одного боку, і певних політичних інтересів, які мають на меті досягти через зміни «правил економічної гри» – з іншого. Напрямок інституційних зрушень, на думку дослідника, визначається багатьма чинниками, у тому числі найважливішим з них – обмеженість раціональності економічних систем і співвідношення сил сторін, яке склалося історично, що відображають ті чи інші інтереси у процесі своєрідного «політичного торгу». Зокрема, якщо у державній політиці переважають міркування вигоди владної верхівки, то це призводить до гіпертрофованого збільшення державно-бюрократичного апарату і паралізації економічного інтересу, як це було в Іспанії XVI–XVIII століть⁴. Навпаки, економічні інституції таких країн як Англія, Нідерланди, США, еволюціонували у бік усе більшого стимулювання приватного інтересу і господарської свободи шляхом проведення у життя принципу особистої свободи (раніше, ніж сформувалися громадянські суспільства!), централізації великих капіталів через акціонерні товариства, здешевлення і полегшення доступу до комерційної інформації через пресу і організовані ринки, кращого розподілу ризиків через страхування і фондові біржі. Така стійка інституційна структура, яка склалася у згаданих країнах, привела до того, що ефективність тих самих економічних ресурсів і витрат виявилася у цих

⁴ Хоча тут йдеться про Іспанію з далекого минулого, висновки Д. Норта досить актуальні й для сучасної України.

країнах набагато вищою, ніж у тій же Іспанії трьохсотрічної давнини чи нинішніх країнах Латинської Америки і «третього світу».

Дослідження ролі економічних інституцій в економічній системі виявилось, таким чином, на «стику» декількох наукових дисциплін: правові норми і політичні розклади у ході історичного розвитку аналізуються з точки зору їх економічної ефективності, з використанням апарату досліджень процесів торгу і теорії ігор. Ці дослідження виявилися напрочуд плідними як для економічної історії – у якості пояснення різноманітності шляхів історичного розвитку економічних систем з точки зору порівняльної ефективності їхніх інституцій, так і для економічної теорії, адже вони надали багатий емпіричний матеріал для застосування аналітичних прийомів неінституціоналізму.

Звертаючись до проблеми історичного розвитку, Д. Норт висловив думку, що ключем до його розуміння є саме зміни інституційної структури. Центральну проблему нової економічної історії становить стан *інституційної рівноваги* в суспільстві. Ця рівновага виникає тоді, коли ніхто не зацікавлений у перебудові діючої інституційної структури.

Якби трансакційні витрати були відсутні, оптимальні інституції склалися б раз і назавжди. У цьому випадку інституційна система була б повністю нейтральним чинником. За невеликих трансакційних витрат економічний розвиток буде оптимальним, а темпи економічного зростання – високими, незалежно від наявного набору інституцій. Таке суспільство «приречене» на процвітання. Однак, чим більші трансакційні витрати, тим менш оптимальна траєкторія економічного розвитку і нижчі темпи зростання. Історія свідчить, що економічне процвітання швидше виняток, ніж правило. Причиною є те, що існують надто великі трансакційні витрати.

Література

1. Норт Д. *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. – К.: Основи, 2000.
2. Норт Д. *Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки*. – К.: Основи, 2002.
3. Довбенко М. В. *Видатні незнайомці*. – К.: Академія, 2000.
4. Довбенко М. В. *Сучасна економічна теорія: економічна нобелологія*. – К.: Академія, 2005.
5. Ковальчук В. М., Лазарович М. В., Сарай М. І. *Історія економіки та економічної думки*. – К: Знання, 2008. – С.599-609.
6. Nort D. *Transaction Costs, Institutions and Economic Performance*. San Francisco, 1992.
7. www.nobel.se/economics/laureates/index.html.

Редакція отримала матеріал 25 вересня 2008 р.